

ПРОБЛЕМА ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано основні підходи російських, радянських, західних дослідників до вивчення питання впливу проблеми Чорноморських проток на трансформацію міжнародних відносин в останній третині ХІХ ст.

Main attitudes to studying of Straits Question and its impact on transformation of international relations system of the last third of the XIX th in the works of russian, soviet and foreign historians are analyzed in this article.

Проблема Чорноморських проток в останній третині ХІХ ст. була одним з важливих факторів міжнародних відносин, який багато в чому визначав взаємини між великими державами й суттєво впливав на формування та функціонування європейських військово-політичних союзів. Історики мають різні, іноді діаметрально протилежні підходи до дослідження згаданої проблеми й досить часто приносили в жертву об'єктивність заради політичних або кон'юктурних міркувань. Автор поставив за мету проаналізувати висвітлення проблеми Босфору та Дарданелл у визначений період російськими істориками ХІХ – початку ХХ ст., радянською та сучасною російською історіографіями, а також західними дослідниками.

Більшість російських істориків ХІХ – початку ХХ ст., як правило, розглядали питання Чорноморських проток у контексті протистояння Росії та західних держав. До того ж історія проблеми часто пов'язувалася з тодішнім, на час написання роботи, політичним моментом. У цьому контексті характерні роботи С. Горяїнова та Б. Нольде. Монографія С. Горяїнова "Босфор і Дарданелли", хоча й написана на ґрунтовному архівному матеріалі, однак не позбавлена певної кон'юктури. Одним із завдань автора є обґрунтування необхідності дотримання принципів закриття проток, оскільки саме на цьому базувалися конвенції 1841, 1856, 1871 рр. й це витікає із логіки міжнародних угод та відносин між великими державами у ХІХ ст. [10]. Варто звернути увагу на те, що у рік видання зазначеної праці (1907) питання Чорноморських проток знову гостро постало на порядку денному світової політики. Офіційною позицією Петербурга, ураховуючи його військово-морську слабкість, було збереження статус-кво. Російський уряд був готовий на певний час відмовитися від свого давнього прагнення домогтися права виходу російського флоту до Середземного моря, аби лише Босфор і Дарданелли залишалися закриті для бойових кораблів його потенційних супротивників. Хоча ця робота С. Горяїнова була розкритикована вже сучасниками за те, що автор недостатньо використав наукову літературу та публіцистику зі згаданої проблематики, однак він вперше залучив до наукового обігу низку франкомовних архівних документів, які й нині недостатньо використовуються сучасними дослідниками міжнародних відносин відповідного періоду [11]. Інший російський історик Б. Нольде у своїй праці, виданій у 1915 р., аналізуючи основні напрями зовнішньої політики Росії, значну увагу приділив і проблемі Чорноморських проток. Зокрема, він один з небагатьох звернув увагу на політику Османської імперії в цьому питанні, яка, за твердженням автора, мала досить самодостатній характер і, навіть, на певних етапах Порту успішно використовувала західні держави для забезпечення своїх інтересів і домоглася вигідного для неї, на думку автора, принципа закриття Проток. До речі Б. Нольде, вважав, що таке становище для Росії є вкрай невигідне й обґрунтував необхідність його перегляду. Нагадаємо, що саме у рік видання праці згаданого автора йшли інтенсивні переговори в Антанті щодо проток, які завершилися підписанням в тому ж році угоди, згідно з якою Росія отримувала право після перемо-

ги у світовій війні на володіння Константинополем та Босфором і Дарданеллами [25].

Відкриття після 1917 р. архівів царського уряду дало можливість активізувати дослідження проблеми проток. Цьому сприяла й публікація низки секретних документів, зокрема в журналі "Червоний архів", тому досить цікаво проаналізувати позицію радянської історіографії 20–30-х рр. ХХ ст. Історики намагалися доволі об'єктивно дослідити імперську зовнішню політику великих світових держав щодо "східного питання" загалом та проблеми Чорноморських проток, як однієї з ключових його ланок, зокрема. Характерно, що практично всі дослідники акцентували увагу на агресивності російського імперіалізму, прагненні взяти під контроль Босфор та Дарданелли, не зупиняючись у проведенні цієї політики перед застосуванням будь-яких методів та засобів, у тому числі використовуючи у своїх меркантильних інтересах національно-визвольний рух пригноблених Османською імперією балканських народів. Прагнення заволодіти Босфором та Дарданеллами розглядалося як один з етапів російської експансії задля того, щоб не лише забезпечити російське Чорноморське узбережжя, але й створити сприятливі умови для її просування до Східного Середземномор'я [12; 17; 29; 31].

Про перманентне бажання Росії захопити Босфор та Дарданелли чи, принаймні, збільшити свій вплив у регіоні проток стверджував у своїх працях В. Хвостов [47]. Досить помітним є прагнення підкреслити експансію Російської імперії до Чорноморських проток і показати це як приклад агресивної суті царизму в працях М. Покровського. Більше того, він вважав це однією з причин першої світової війни [35; 36]. Праці М. Покровського досить активно критикуються сучасною російською історіографією. Ю. Луньова у своїй кандидатській дисертації стверджує те, що згаданий автор часто несправедливо звинувачував Росію в агресивних намірах щодо Османської імперії [30]. А. Болдирев доводить, що згаданий історик був схильний перебільшувати "агресивність планів російської дипломатії" [11]. О. Шмельова критикувала радянських дослідників 20–30-х рр. ХХ ст., у тому числі М. Покровського, за те, що вони "гіперболізували крайню агресивність й експансіонізм Російської імперії, її прагнення до захоплення Чорноморських проток" [52]. У такій критиці прослідковується намір виправдати імперські амбіції царської Росії та змалювати її зовнішню політику м'якшими фарбами.

Якщо у міжвоєнний період радянська історіографія негативно, а досить часто дуже критично ставилася до імперіалістичних зазіхань усіх суб'єктів міжнародних відносин, то в кінці 40–80-х рр. ХХ ст. Російська імперія цілком виводилася з-під критики. До того ж, історики зайняли діаметрально протилежну позицію, абсолютно необґрунтовано ідеалізуючи як зовнішньополітичний курс офіційного Петербурга, так і вихваляючи його провідників, зокрема О. Горчакова, П. Шувалова, М. Ігнат'єва [2; 5; 8].

Вищезазначений підхід можна пояснити зміною ідеологічних установок радянського керівництва. Оскільки після жовтневого перевороту 1917 р. головним об'єктом критики комуністичної пропагандистської машини був колишній царський режим, то, відповідно, необхідно було

критикувати його "підступну", агресивну сутність не лише у внутрішній, але й у зовнішній політиці. До речі, у дискусії між М. Покровським, який вважав одним з головних винуватців першої світової війни Росію та Є. Тарле, який звинувачував у цьому, насамперед, Німеччину, керівництво ЦК ВКП(б) підтримало саме першого.

Після завершення другої світової війни головним супротивником СРСР були вже західні країни, а Радянський Союз у протистоянні з ними намагався вже успадковувати російські імперські традиції. Історики зовнішньої політики Росії вже, виконуючи відповідне замовлення, акцентували увагу на її визвольній місії на Балканах і необхідності контролю за Босфором та Дарданеллами задля створення сприятливих умов для розвитку економіки півдня Росії та гарантування безпеки її Чорноморського узбережжя [23; 24; 41].

Найяскравіше зазначена трансформація помітна в роботах радянських істориків, період активної наукової роботи яких охоплює як довоєнний, так і післявоєнний період. Так, В. Хвостов у своїх дослідженнях 20–30-х рр. стверджував про агресивну політику Росії щодо Чорноморських проток у 90-х рр. XIX ст., однак у працях, написаних у 70-х рр. він відстоював думку, що Росія прагнула зберегти статус-кво й лише хотіла не дозволити захоплення проток її суперниками [38; 39; 40].

Радянсько-німецьке протистояння в період другої світової війни наклало свій відбиток на дослідження історії міжнародних відносин останньої третини XIX ст. Радянські історики в післявоєнний період почали посилено шукати витоки німецького імперіалізму. Згадані тенденції найочевидніше прослідковуються в роботах Г. Бондаревського [4] та А. Єрусалимського [15], які вивчали політику кайзерівської Німеччини на Близькому Сході й опосередковано зачіпали проблему Чорноморських проток. На їх думку, посилення впливу Німеччини в Османській імперії вело до виникнення суперечностей між Берліном і Петербургом щодо Босфору та Дарданелл. Наступниками вищезгаданих істориків-германістів стали Б. Туполєв [36] та А. Сілін [32], які, як і їх попередники, зосередилися на критиці агресивних тенденцій у близькосхідній політиці Німеччини та дослідженні її суперечностей з іншими імперіалістичними державами.

Нинішніх російських дослідників можна назвати спадкоємцями як історіографічної школи XIX – початку XX ст., так і радянських істориків 50–80-х рр. XX ст. Сучасна російська історіографія, на жаль, дедалі більше відходить від об'єктивності, незаангажованості в дослідженні міжнародних відносин останньої третини XIX ст. Особливо це помітно з початку 2000-х рр., з посиленням великодержавних амбіцій у зовнішній політиці офіційної Москви. У дисертаціях, захищених у Росії протягом останніх п'яти років, дедалі відчутнішим є ідеологічний підтекст, а саме прагнення виправдати експансіоністські устремління царського уряду, обґрунтувати їх турботою про визволення братніх народів, зокрема балканських слов'ян з-під османського гніту.

А. Болдирєв у своїй кандидатській дисертації, присвяченій політиці Росії щодо Чорноморських проток на межі XIX–XX ст., наголошував, що задля безпеки Російської імперії вона мала отримати право проводити свій військово-морський флот до Середземного моря, щоб забезпечити оборону її південних кордонів. Босфор та Дарданелли, як стверджував автор, були для неї "ключами від свого дому". Вищезгадана позиція досить схожа на виправдовування імперських експансіоністських амбіцій царської Росії, що досить часто у роботах сучасних російських істориків розглядається як позитивний фактор у сенсі закладання великодержавних традицій Російської Федерації [3].

Т. Лаврова у своїй докторській дисертації робить наголос на дипломатичній майстерності російської дип-

ломатії, праві Росії звільняти для себе життєвий простір та змінювати на свою користь режим Чорноморських проток, що, на її думку, був несправедливий для Петербурга ще з часів підписання конвенції 1841 р. [21].

О. Шмельова у дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук на тему "Політика Великобританії на Балканах в кінці XIX століття (1874–1897)", незважаючи на те, що її дослідження, за власним визначенням, мало бути присвячене аналізу саме англійської зовнішньої політики, лівову частку своєї роботи витратила на вивчення здобутків та прорахунків петербурзького уряду у згаданому регіоні, наголошуючи на визвольній місії Росії щодо населення цього півострова. З іншого боку, при аналізі політики форін-офісу щодо Османської імперії, звертається увага, що вона була "насамперед антиросійською, а вже потім протурецькою".

Така заідеологізованість згаданих наукових досліджень ускладнює процес пошуку істини, з'ясування справжніх чинників, рушіїв зовнішньої політики великих держав у період загострення імперіалістичних суперечностей. На нашу думку, виконуючи ці завдання, слід звертати увагу, передусім, на суто прагматичні розрахунки, якими керувалися провідники зовнішньої політики великих держав, прагнучи до посилення їх експансії в період розподілу та переділу світу. А такі мотиви, як благородство, прагнення полегшити долю пригноблених народів, слов'янська, християнська солідарність, що були важливими для громадської думки останньої третини XIX ст., лідери тодішніх держав використовувалися задля посилення можливостей, створення зручніших умов для успішної експансії своїх країн. Це стосувалося як Великої Британії, Австро-Угорщини, Німеччини, так і Російської імперії. Прагнення показати два полюси світової політики останньої третини XIX ст. – позитивний російський та негативний західний – нагадує потуги радянської історіографії часів холодної війни коли все прогресивне у міжнародній політиці пов'язувалося із Москвою, а реакційне – з Вашингтоном. До речі, автор зазначеної дисертації, О. Шмельова й не приховує прагнення довести спадковість політики великих держав щодо Балканського півострова. У її роботі прослідковується думка, що те військово-силове мислення, яке було характерне для західних країн у XIX ст., успадкували США та НАТО, що використовували силу при вирішенні численних конфліктів на Балканах, зокрема, у період протистояння між "албанськими сепаратистами та сербськими військами" уже в кінці XX ст. Також, як приклад схожого підходу, згадується політика Вашингтона та Північноатлантичного альянсу на Близькому Сході [43].

У цьому контексті є досить цікавою дисертація громадянина Турецької республіки Ісхана Чомака, виконана та захищена в Інституті Сходознавства Російської академії наук. У своїй роботі згаданий дослідник зосередився не на суперечностях між Османською та Російською імперіями, а на їх співпраці в період мирного й навіть, як стверджує автор, партнерського співіснування. Такий ракурс наукового дослідження передбачає висвітлення певних традицій співпраці Росії й османської Туреччини з чого витікає висновок про те, що фундаментом для взаємовигідних відносин двох держав закладався ще на межі XIX–XX ст. [42].

У колективній монографії "Росія та Чорноморські протоки (XVIII–XX ст.)" досліджено історію згаданого питання протягом кількох століть, де особливо помітне прагнення пов'язати минуле цієї проблеми із сучасним станом справ, зокрема російсько-турецькими суперечностями стосовно судноплавства через Босфор та Дарданелли. Історичний екскурс, протягом якого автори прагнуть показати справедливості домагань Росії щодо більшого контролю над Чорноморськими протоками, за цією логікою, має стати ще одним аргументом проти

прагнень сучасної Туреччини обмежити прохід російських танкерів через Протоки [30].

У монографії провідного російського історика В. Виноградова "Британський лев на Босфорі" головна увага акцентується на англо-російських суперечностях. Зокрема, у ній підкреслено протидію Великої Британії визвольному руху балканських народів. У той же час позиція Росії показується у вигіднішому світлі, оскільки автор намагається применшити імперські устремління російського царизму [7].

Відома російська дослідниця Н. Кіняпіна у своїй монографії зробила наголос на миролюбності російської зовнішньої політики у зазначений період. Зокрема, вона стверджує, що Росія не мала територіальних претензій на Балканах, не бажала розпаду Османської імперії, не була ініціатором захоплення Проток і загалом схилилася до виконання рішень Берлінського конгресу задля збереження миру у регіоні. У той же час, автор проводить думку, що ситуація на Балканах змусила Росію змінити свою зовнішньополітичну стратегію. В умовах незадоволення балканських народів рішеннями згаданого конгресу Петербург уже розглядав можливість за сприятливих умов витіснення Туреччини із цього півострова, проте він продовжував, водночас, до певного часу, підтримувати лояльні відносини із Портою. Така позиція Росії розглядається як стабілізуюча та вмиротворяюча. Внаслідок цього, Н. Кіняпіна підводить читача до думки про надто вже конструктивну політику царського уряду та про агресивні дії її супротивників. Зокрема, для цього наводиться думка військового міністра Д. Мілютіна, що Англія вже фактично володіла Константинополем та протоками. Звичайно, таке протиставлення та односторонність, прагнення змалювати міжнародні відносини лише чорними та білими кольорами заважає неупередженому аналізу історичного процесу [18, с. 201].

Звертаючи увагу на тенденційність, заполітизованість російських істориків XIX – початку XX ст., радянської та сучасної російської історіографії, також не можна стверджувати й про повну об'єктивність західних істориків. Вони досить часто прагнули представити у вигідному світлі позицію своїх урядів, показуючи, водночас, у негативному ракурсі політику їх конкурентів, у першу чергу Російської імперії, яка, як ми знаємо, мала серйозні суперечності з Великою Британією, а також на певних етапах із Францією та Австро-Угорщиною [46; 47; 50; 52]. Характерною у цьому розумінні є британська історіографія останньої третини XIX ст. Цікаво, що відповідну позицію було визначено ще в мемуарах політиків тієї доби, зокрема британського дипломата Дж. Бьюкенена [6]. З іншого боку, у друкованих працях англійських політичних діячів, які в певний період знаходилися в опозиції, дії офіційного Лондона піддавалися нищівній критиці. Насамперед це стосується публікацій лідера ліберальної партії В. Гладстона та депутата британського парламенту Т. Сінклера. У цих роботах засуджується невинуватість, на їх думку, конфронтація з Росією та втрата британських позицій в Османській імперії [9; 33].

Британський історик Р. Сетон-Уотсон у своїй ґрунтовній праці "Британія в Європі, 1789–1914" зайняв відверто проанглійську позицію й у міжнародних кризах останньої третини XIX ст. звинувачував супротивників Лондона. Джерелом конфронтації на Балканах, що пізніше стало каталізатором початку першої світової війни, він вважав Австро-Угорщину, а також критикував Сербію за її надто непоступливу позицію [51].

Інший англійський дослідник Г. Клейтон у монографії "Британія і східне питання" невинуватано применшив імперські амбіції Лондона, стверджуючи, що він стосовно Османської імперії й загалом "східного питання" дотримувався статус-кво й, переважно, захищав Порту від сильного зовнішнього тиску, зокрема Росії,

оскільки боявся розпаду Туреччини й дестабілізації на Близькому Сході [48].

Американський дослідник С. Фей у своїй праці "Походження першої світової війни" значну увагу приділив російській експансії у напрямі Чорноморських проток і дійшов думки, що це стало однією із причин загострення міжнародних відносин і, зрештою, вибуху цього конфлікту. Схожі підходи прослідковуються у монографії Г. Кіссінджера [19; 37].

Цікавий погляд щодо близькосхідної політики великих держав та суті "східного питання" висловив А. Едвардс. Він вважає, що лише суперечності світових потуг рятували Османську імперію від остаточного розпаду в кінці XIX – на початку XX ст. Одним із визначальних чинників цього процесу згаданий автор називав проблему Босфору та Дарданелл. На його думку, Велика Британія підтримувала Туреччину саме тому, що була занепокоєна можливістю захоплення Росією Босфору та Дарданелл після її розпаду. На думку А. Едвардса, Лондон панічно боявся можливості вільного виходу російського флоту до Середземного моря і тому докладав титанічних зусиль, щоб залишити закритими для нього Чорноморські протоки [49].

Американський історик Б. Єлавіч оцінює політику Росії в районі Чорноморських проток, у першу чергу на Балканах, як імперську експансію під прикриттям гасел про визволення братів слов'ян з-під османського гніту [16].

Аналізуючи західну історіографію міжнародних відносин останньої третини XIX ст., не можна не згадати фундаментальну працю А.Дж. Тейлора "Боротьба за панування в Європі 1848–1918 рр.". Цей авторитетний автор доводить, що розвиток міжнародних відносин на Європейському континенті у згаданий період ґрунтувався на збереженні балансу сил між великими державами чи створеними ними військово-політичними блоками. Саме Великобританія, на думку цього англійського дослідника, ще з часів Вільгельма III Оранського і до першої світової війни відігравала роль врівноважувача чи арбітра відносин між континентальними наддержавами, не дозволяючи встановлення гегемонії будь-якої з них чи якогось керуваного нею альянсу. Загрозою цьому європейському організму були амбіції як Російської імперії, так і Німеччини й Австро-Угорщини. Саме на останні дві держави А.Дж. Тейлор поклав відповідальність на руйнацію рівноваги сил й початок першої світової війни [34].

Досить характерними щодо впливу політичної кон'юнктури на позицію дослідників є погляди болгарської історіографії стосовно проблеми політики великих держав відносно Чорноморських проток. У другій половині 40–80-х рр. XX ст., тобто за тоталітарного режиму, історико-міжнародники, вивчаючи період останньої третини XIX ст., наголошували на визвольній місії Росії щодо балканських народів і її справедливий, миротворчий політиці стосовно Чорноморських проток [1; 26; 44]. У 90-х рр. XX на початку XXI ст. більшість болгарських дослідників зосередилися на аналізі так званих "білих плям", тобто тих проблем вивчення, на які було накладено табу в попередній період. Зокрема, почався пошук реальних причин болгарсько-російських конфліктів 80–90 рр. XIX ст. Політика великих держав на Балканах і щодо Босфору та Дарданелл оцінюється з погляду їх суто прагматичних імперських, експансіоністських інтересів, а не турботи про полегшення страждань братів-християн, що перебували в османському ярмі, як це робилося раніше. Такі оцінки ми можемо знайти в роботах Н. Дюлгерової, В. Тонєва, С. Косєва [14; 20; 35].

Помітний внесок у розробку даної проблеми зробили сучасні українські дослідники. Зокрема, у 2003 р. К. Русаков захистив кандидатську дисертацію "Проблема Чорноморських проток у зовнішній політиці Великобританії, 1892–1920 рр." (науковий керівник проф. М. Бу-